

TUSNAD

2000

BUILT HERITAGE
AND SOCIETY

PATRIMONIUL
CONSTRUIT
ȘI SOCIETATEA

ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG
ÉS TÁRSADALOM

Published under the auspices of the Transylvania Trust
Publicat sub egida Fundației Transilvania Trust
Megjelent a Transylvania Trust Alapítvány gondozásában

Editor Committee:
Comitetul de redactare al seriei:
A sorozat szerkesztőbizottsága:

BENCZÉDI Sándor – general editor, redactor șef, főszerkesztő
FEJÉRDY Tamás, HLAVATHY Izabella, KOVÁCS Kázmér, Christoph MACHAT, MAKAY
Dorottya, Corina POPA, SZABÓ Bálint

Responsible Editor of the Tusnad 2000 publication:
Redactorul ediției Tusnad 2000:
A Tusnad 2000-es előkötet felelős szerkesztője:

MAKAY Dorottya

Assistant editors:
Colaboratorii redactorului:
A szerkesztő munkatársai:

MOSCU Katalin, VINCZE Orsolya

Technical editor, graphic design:
Redactor tehnic și grafic:
Műszaki és grafikai szerkesztő:

MAKSAY Ádám, jr.

The TUSNAD 2000 publication was sponsored by:
Publicația Tusnad 2000 a fost cofinanțată de către:
A Tusnad 2000 kiadvány támogatói:

Ministerul Culturii – Direcția Generală a Patrimoniului Cultural;

Ministerul Lucrărilor Publice și Amenajării Teritoriului, București;

Tipografia S&G Print, Ghimbav;

SC. Creativ-Group SA., Bistrița;

Consiliul Local al Județului Harghita.

Cover pages:
Coperte:
Borítók:

foto: MAKSAY Ádám, jr.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

Baranya megye szerb ortodox templomai – egy magyarországi nemzetiség szakrális építészetének jelene

Magyarország az 1100 évvel ezelőtti államalapítás óta mindig meghatározó országa volt a Kárpát-medencének. Közép-Európa államaként jelentős gazdasági és politikai hatalommal bírt. Régió-szeréből adódóan magas fokú érzékenységgel fogadta magába és sajátosan ötvözte a környező népek kultúráját.

Magyarország területén több nemzet élt együtt: a magyarok mellett németek, románok, horvátok, szlovákok és szerbek. E népcsoportok, megőrizve néphagyományaik eredetiségét, több elemet is átvettek a velük együtt élő népektől – ezzel is gazdagítva saját kultúrájuk sokszínűségét. Mindez nemcsak a vallási szokások és néphagyományok szintjén fedezhető fel, hanem a nyelv, a zene, az építészeti kultúra területén is. (1. kép)

Magyarországon 300 éve egy sajátos, bizánci kultúrkörből eredő építéshagyomány állít elszórt emlékeket. E szerb ortodox templomok a Duna menti településeken, leginkább pedig Baranyában, valamint Budapest és Szeged környékén fordulnak elő koncentráltan.

A legnagyobb részét 18-19. század folyamán épült templomok jól lehatárolható építészeti emlékművet jelentenek a magyar építészettörténeten belül. Formálásukra az osztrák F. A. Pilgram tervei nyomán típusú váló nyugati középtornyos egyhajós barokk templomok a jellemzőek. A belsőben azonban a keleti keresztény szakrális terek díszítésvilága jelentkezik.

Néhány évtized folyamán az alaprajz a bizánci liturgiának megfelelően átszerveződött. Így a 18. század végére létrejött egy sajátos templomtípus, mely a nyugati építészeti keretek között keleti rítusú templomot rejt.

Tudományos kutatásaim során felállítottam tipológiai rendszerét ezen emlékkörnek. A mai Magyarország területén a Budai Szerb Ortodox Püspökség irányítása alatt 43 szerb templom áll. E szakrális épületek 60%-a a 18. században épült, 30%-a a 19. század folyamán; néhány templomot a 20. század elején fejeztek be. A templomok fele az ország déli határvidéke mentén található. További 15 templom Budapest és Szentendre környékére koncentrálódik, valamint 10 az ország más területein elszórtan helyezkedik el. Az itt vizsgált régióban 12 templom tartozik a magyarországi szerbség építési kultúrájához.

Előadásomban a típusként jelentkező alaprajzi rendszert szeretném bemutatni Baranya megye valaha szerbek lakta településeinek egyes emlékein keresztül. Majd kitérek a magyar és szerb építéshagyományok ötvöződésére: egy-egy stíluslem formavilágán keresztül az építőközösségek egymásra hatásáig, hangsúlyozva, hogy a szerb egyházi építészetben milyen fontos szerepet töltött be a magyarországi fejlődése a barokk jegyében. Végül a templomok mai helyzetét bemutató képsorokkal, a fenntartás-megmentés lehetőségeinek értékelésével zárom előadásom.

Az első szerb telepések a Szerémségbe és a Maros-vidékre költöztek be a török balkáni előretörése idején, a 15. században. A Lazarevics majd Brankovics családok, politikai jelentőségüket kihasználva, királyi privilégiumaikkal elérték, hogy szerbeket telepíthessenek saját magyarországi birtokaikra. Így népesült be szerbekkel a Tiszántúl Szabolcstól a Bánságig. A királyi hadseregben szolgáló "sajkások" pedig a Duna menti településeken hoztak létre diaszpórákat. E letelepedésekhez kapcsolódó első templomaikról igen kevés adat maradt fenn. Kivételes eset e sorban az alapítási körülményeiben nem tisztázott helyzetű szerb templom Ráckeven.

Magyarország területére legnagyobb számban 1690-ben költöztek be szerb népcsoportok.

Az ország 150 éve idegen uralom alatt állt már, amikor a 17. század végén Habsburg–Lengyel összefogással a törököt visszaszorították a Balkánra. Szerbiában a hadjárat sikerei hírére népfelkelés tört ki. Azonban a felszabadító csapatok az országhatáron megálltak. A török uralom alatt maradt Szerbia fellázadt népének menekülnie kellett – így került több mint 10 000 szerb család az egyházfő, Csamojevity Arzén pátriárka vezetésével a mai Magyarország területére. Fontos kolóniák jöttek létre Baranyában és Szeged környékén; az egyházi központ Szentendrére költözése kapcsán a nagy Duna menti településeken (Dunaszekcső, Dunaföldvár, Százhalombatta) és Budapest környékén, valamint újranepestedek a régi sajkaások által alapított diaszpórák a Duna mellett (Esztergom, Komárom) fel egészen Győrig.

A 17-18. század fordulóján e szerb népcsoportok először ideiglenes jelleggel csak fa vagy vályogfalú templomokat emeltek. A megtelepedés évtizedei múltával azonban igény jelentkezett kőtemplomok építésére is. Az első emlékek a korabeli leírások szerint egyhajós, nyeregteretűvel fedett, oromzatos építmények voltak. Ezen egyszerű épületek építészettörténeti szempontból még nem voltak jelentősek.

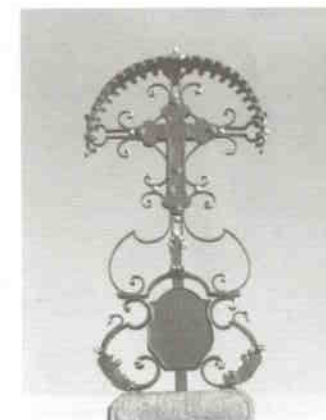
Igazi áttörést a 18. század közepétől a bécsi udvari építész, F. A. Pilgram nevéhez köthető egyhajós, nyugati középtornyos formált templom-típusok hoztak (2. kép). A szerbek, akik a bécsi udvar közvetlen irányítása alá tartoztak, átvették e kamarai típusmegoldásokat.

Illocska temploma, (3. kép) típusát tekintve az első jelentős építészeti stíluskörhöz tartozik a magyarországi szerb ortodox építészetben. Ezen templomokra jellemzőek a közvetlenül átvett típusú jegyek: a lineáris oldalfalak kis térbeli ugrással folytatódnak keleti irányban az először poligonális, majd a példán is látható félköríves szentélyzáródásban. A nyugati oldalon eleinte egyszerű oromzat zárja le az épületet torony nélkül – az alaprajz értelmezésében jól lehatárolható e hozzáépítés, ami a homlokzatokon is látható. E megállapítás alátámasztásánál nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a Türelmi rendeletig (1781) a nem-katolikus vallásfelekezeti templomokhoz tilos volt magas építményt, tornyot állítani.

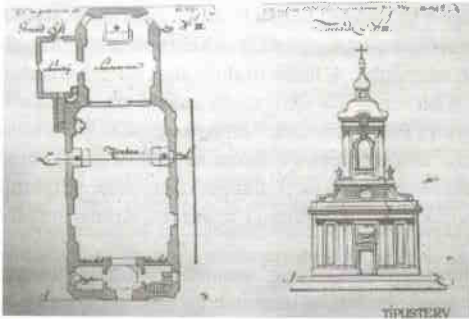
Mohács temploma (4. kép) fordulópontot jelent az építészeti tér- és tömegképzés fejlődésében. Az épületet 1752-ben kezdték el építeni, azonban már ekkor gondoltak a később építendő toronyra, s azt szerves egységként kezelték a templomtesttel. A bizánci liturgia pevnicái (énekesi padjai) külön teret kapnak az oltár előtt – s e tömeg a homlokzattal kapcsolatban is jelentkezik. Itt még nem karakteres tömegről van szó, azonban a pevnicák hangsúlyos megjelenítése a későbbiekben a szerb ortodox templomokra oly jellemző forma kialakulásához vezet. S ez az a liturgikus térkövetelmény, melyet az elején említettem.

Ennek megfelelően tekintsük át a második építési periódus jellemzőit Magyarbóly templománál. A torony a templomhajóval egységesen, egy tömegben jelenik meg. Az énekesi részek karakteres tömeget kapnak a homlokzatokon, ezáltal kialakul a jellegzetes formálás a templom keleti végénél, az oltárapszis és pevnicák egységénél.

Eddig az alaprajzi rendszer bizánci liturgiának megfelelő átalakítását vizsgáltuk; most azonban szenteljünk figyelmet a szerb építési kultúrától eltérő formanyelvek további hatásaira.

1. kép: Szentendre, Tobakosok keresztje

2. kép: Típuserv-rajz Franz Anton Pilgram által

3. kép: Illocska, Szent Paraskeva-templom

Természetes, hogy a szerb egyházközösségeknek nem voltak saját építőcsoportjaik. Valószínűleg olyan mesterembereket bíztak meg, akik már jártasak voltak a templomépítésben, még ha nem is láttak szerbiai templomokat. Majs példája jól mutatja e ötvöződést. Az 1780 körül épült templomhajóhoz később épült a barokk torony – az övpárkányok nem is találkoznak. Valószínűleg katolikus műveltségű mesteremberek építhették, mert az előképeiknek megfelelően szoborfülkéket helyeztek el az alsó szinten. Mivel a bizánci rítusú templomokban nem szabad szobrot állítani, használati e tényt úgy hidalták át, hogy a templom védőszentjének képét festették bele.

A már korábban tárgyalt Illocskánál a fa teknőboltozatot (5. kép) kazettás mennyezetre utaló tagolással díszítették – e formálás a baranyai református templomoknál igen gyakori.

Szép példája a nemzetek-nemzetiségek egymás mellett élésének Siklós temploma (6. kép). Az 1806-ban épült templom belső berendezését a 19. század közepén készítették neoklasszicista stílusban. A templomban szöszék található. A bizánci templomokban nem, a szerbek által építettekben pedig még annyira sem szokás szöszéket állítani – a prédikáláshoz és igehirdetéshez egy kisebb emelvény szolgál a templomtérben. Itt valószínűleg a nagyszámú, a városban már régebb óta élő görög kereskedőcsaládok igényének megjelenítéséről van szó.

4. kép: Mohács, Pünkösöd ünnepének szentelt templom

5. kép: Illocska, belső

6. kép: Siklós, belső

A keleti ember számára a templom nemcsak a szakrális teret jelenti, hanem benne jelentkezik egész élete is. A bizánci liturgia és a nemzeti hagyományvilág az évszázadok folyamán elválaszthatatlan egységgé alakult. A templomter tanító ikonjai, a gyertyafény, a hosszan elnyújtott liturgikus cselekmények mind a magánáhitatot szolgálják, amelyből a hívő az érzelmi megtisztuláson túl identitástudatának értelmét is meríti.

A további példák ezen érzelmi telítettség eltűnésének problémáját vetik fel.

Alsónána templomát a katolikus egyháznak adta át a szerb püspökség, mivel az I. világháború után a szerbek elköltöztek a faluból. A belsőben még eredeti részletképzéseket figyelhetünk meg: a fa dongaboltozaton ósláv feliratú ikonok láthatók a négy evangélista képével, s az énekesi székek is az eredeti bútorzatból valók. Azonban a bizánci liturgiának megfeleltetett téregységek, elvesztve eredeti funkciójukat, új hasznosításba kerültek: a diakonikon-fülke ma egy mellékoltár szerepét tölti be.

Alsónánát szakrális térként használják ma is, de a bajai kistemplom példája egészen más megközelítésben értelmezi az újrahaznosítást.

Ma a templom az önkormányzat kezében van, s a zeneiskola kamaratermeként működik. Örvedetes, hogy építészeti formálásában a templomot eredeti alakjában helyreállították, megőrizve a régi kultúrkör építéshagyományait; de a belső teret nézve érezhetjük, hogy az eszmeiség elvesztésével már nem beszélhetünk valójában szerb templomról, csak tárgyi emlékről.

De elhagyatott templomot találunk a püspökség kezelésében is. A határmenti Sáros templománál "lelki elhagyatottságról" beszélhetünk: az asszimiláció, az elköltözés, a hívők elhalálózása üressé tette a templomot. Itt már nincs kinek liturgiát tartani, de ha még gondolkodásunk sem áll át az értékek megőrzésének hitére, emléke sem marad az egykor volt *Nationis Illyricae* falunak.

Befejezésként egy idézettel és egy képsorral zárom előadásom. „*A nemzetek nagyságának és tehetségének jelzői nem csupán a történelem lapjai, de kitűnőleg a monumentális művek is: azon emlékszerű műalkotmányok, melyek néma bár, de élő emlékek, magának a történetnek kútforrásul szolgálnak... Minden ilyen nemzeti műemlék elenyészésével tehát történetkönyvünknek egy-egy lapja szakad ki! – A legjelentékenyebb és legrégebbi műemlékek a tárgy természeténél fogva építészeti-ek.*” Ipolyi Arnold akadémikus szavai 1861-ben hangzottak el.

Hangsúlyoznunk kell, hogy e magyarországi emlékműanyag a szerb ortodox templomépítészetben egyedülálló. A 18. században a szerb kultúra, így az építészet fejlődésének súlypontja is Magyarországra tevődött át, hiszen a szerb területek ekkor még török megszállás alatt voltak. A keleti keresztény építészetre jellemző szigorú kötöttségekből kiszabadulva a barokk mozgalmaságában ötvöződött e sajátos, bizánci építéshagyomány. Az így jól lehatárolható építési periódus biztosította a szerb szakrális építészet továbbfejlődését és történeti folytonosságát.

A 20. század közepére a háborúk dűlőszavai és a politikai érdekharok következtében a magyarországi szerb nemzetiség lélekszámban igen megfogyatkozott. A templomok elhagyatottá váltak. Megszűnt az a személyes érzelmi háttér, ami egy ortodox templom létét áthatja. A budai szerb püspökség anyagilag nem tudta állni e templomok fenntartását, így a II. világháborúban erősen megromlódott épületeket az 1950-60-as években lebontották. Egy templom lebontása nemcsak tárgyi, hanem eszmei-emberi értékeink pusztulását is jelenti. E templomsorsok ismeretében a diaszpórában élő kisebbségek számára több síkon is értelmezhető hangsúlyozott véleményünk: e szerb ortodox templomok védelme elengedhetetlen feltétele a nemzeti identitás megőrzésének.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

Serbian Orthodox Churches in Baranya County – Present of the Ecclesiastic Architecture of a Minority Ethnic Group in Hungary

The presence of a characteristic Byzantine architectural tradition in Hungary goes back 300 years. Relics of this architecture are scattered throughout the territory of Hungary. The frequency of Serb orthodox churches is higher in settlements along the Danube, especially in Baranya County, and in the region of Budapest and Szeged.

These churches, mostly built in the 18-19th centuries, represent a well-delimited heritage of Hungarian architecture. They are characterized by typical, Baroque forms with one nave and a middle-tower, which were based on the plans of the Austrian F.A. Pilgram. Nevertheless their interior is dominated by the decorative elements of Eastern Christian sacred spaces. Their layout was adapted to the requirements of Byzantine liturgy in a few decades. Thus by the end of the 18th century a special type of church had come into being: forms of western architecture host a church with eastern ritual.

As a result of my researches I created the typology of this heritage. I completed a detailed survey of Southern Hungary's urban and rural Serb churches.

The lecture presents typical forms of their layout, based on examples taken from Baranya County settlements that were once inhabited by Serbs. Then it dwells on the interpenetration of the Hungarian and Serb architectural tradition, from distinct elements of style to the mutual influences of whole communities. The lecture also stresses the importance of Hungarian Baroque influences in the Serb ecclesiastic architecture.

Illustrations:

Fig. 1: Szentendre, late 18th century cross; **Fig. 2:** Franz Anton Pilgram's standard plan; **Fig. 3:** Illocska, *Sz. Paraskeva* church; **Fig. 4:** Mohács, Pentecost church; **Fig. 5:** Illocska, interior; **Fig. 6:** Siklós, interior.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

Baranya megye szerb ortodox templomai – egy magyarországi nemzetiség szakrális építészetének jelene

Magyarországon 300 éve egy sajátos, bizánci kultúrkörből eredő építéshagyomány állít elszórt emlékeket. E szerb ortodox templomok a Duna menti településeken, leginkább pedig Baranya megyében, valamint Budapest és Szeged környékén fordulnak elő koncentráltan.

E leginkább a 18-19. század folyamán épült templomok jól lehatárolható építészeti emlékanyagot jelentenek a magyar építészettörténeten belül. Formálásukra az osztrák F. A. Pilgram tervei nyomán típusú váló nyugati középtornyos egyhajós barokk templomok a jellemzőek. A belsőben azonban a keleti keresztény szakrális terek díszítésvilága jelentkezik.

Néhány évtized folyamán az alaprajz a bizánci liturgiának megfelelően átszerveződött. Így a 18. század végére létrejött egy sajátos templomtípus, mely a nyugati építészeti keretek között keleti rítusú templomot rejt.

Tudományos kutatásaim során felállítottam tipológiai rendszerét ezen emlékkörnek. Részletesen vizsgáltam Dél-Magyarország falusi és városi léptékű szerb templomait.

Előadásomban a típusként jelentkező alaprajzi rendszert szeretném bemutatni Baranya valaha szerbek lakta településeinek egyes emlékein keresztül. Majd kitérek a magyar és szerb építéshagyományok ötvöződésére: egy-egy stílusjegyen keresztül az építőközösségek egymásra hatásáig, hangsúlyozva, hogy a szerb egyházi építészetben milyen fontos szerepet tölt be magyarországi fejlődése a barokk jegyében.

Képjegyzék:

1. kép: Szentendre, Tobakosok keresztje (18. század vége); **2. kép:** Típusrajz Franz Anton Pilgram által; **3. kép:** Illocska, *Szent Paraskeva*-templom; **4. kép:** Mohács, *Pünkösd* ünnepének szentelt templom; **5. kép:** Illocska, belső; **6. kép:** Siklós, belső.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

Bisericile sârbe ortodoxe din judeţul Baranya – prezentul arhitecturii de cult a unei etnii din Ungaria

Monumentele unei culturi specifice de inspiraţie bizantină datează de 300 de ani în Ungaria şi pot fi întâlnite pe întreg teritoriul ţării. Ele sunt concentrate în aşezările de pe Dunăre, mai ales în judeţul Baranya, respectiv în vecinătatea oraşelor Budapesta şi Szeged (Seghedin).

Cele mai multe biserici, construite în secolele XVIII-XIX, oferă un material arhitectural reprezentativ, bine conturat, în cadrul istoriei arhitecturii maghiare. Formate după un tipar oferit de planurile austriacului F. A. Pilgram, aceste biserici baroce au aceleaşi caracteristici tipice, respectiv turnul vestic central străjuind construcţia cu o singură navă. Interiorul însă este dominat de ornamentica sacrală, caracteristic spaţiului creştin răsăritean. În decursul a câtorva decenii, planul iniţial s-a modificat, pentru a se adapta liturghiei bizantine. Aşadar, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, s-a cristalizat în cadrul arhitectural vestic un tip original de biserică, de rit răsăritean.

Ca urmare a cercetărilor făcute, am reuşit să cuprind aceste monumente într-o ordine tipologică. Am cercetat în detaliu bisericile sârbeşti rurale şi urbane din sudul Ungariei.

În lucrarea mea aş dori să prezint sistemul planului de bază tipic, caracteristic monumentelor unor aşezări locuite odinioară de sârbi, din judeţul Baranya. Voi vorbi în continuare despre îmbinarea tradiţiilor arhitecturale maghiare şi sârbeşti, influenţa reciprocă a comunităţilor constructoare, ce-şi găseşte expresia în anumite caracteristici stilistice, accentuând rolul important al arhitecturii baroce din Ungaria în evoluţia arhitecturii sacrale sârbeşti.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1: Cruce, sfârşitul secolului al XVIII-lea, Szentendre; **Fig. 2:** Proiect tip, desen de Franz Anton Pilgram; **Fig. 3:** Biserica *Sfânta Paraskeva*, Illocska; **Fig. 4:** Biserica *Înălţării Domnului*, Mohács; **Fig. 5:** Interior, Illocska; **Fig. 6:** Interior, Siklós.

VUKOSZÁVLYEV Zorán

Architect

Budapest, Hungary

Technical and Economy University of Budapest, Architectural Faculty, Department for Architecture History and Built Heritage Conservation, Budapest (Budapesti Műszaki Egyetem, Építészmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék) – assistent

Field of research and activity:

Interest in built heritage concentrating on the Serbian minority's ecclesiastical architecture; PhD student at the above mentioned Department.